

בין נשירה לתקווה: גורמים הקשורים בשימור אקדמי של סטודנטים חרדים

ד"ר אסנת רובין, ד"ר נורית נוביס-דויטש, ד"ר לוטם פרי-חזר
אוניברסיטת חיפה

מטרת המחקר ותרומתו

מבוא

בשנים האחרונות, מדינת ישראל השקיעה משאבים ניכרים במטרה לשלב את המגזר החרדי בהשכלה הגבוהה. השקעה זו מהווה חלק ממגמה רחבה יותר לשילוב של האוכלוסייה החרדית, המהווה כיום כ-12% מהאוכלוסייה בישראל, בכוח העבודה, ולהעלאת מספר האקדמאים בקרב הפריפריה החברתית-כלכלית בישראל. ואכן, מספר הסטודנטים החרדים עלה ב-630% בין שנת 2003 לשנת 2012 וב-240% בין שנת 2011 לשנת 2015.

אולם, תהליך זה נתקל בקשיים משמעותיים, ובהם היקף גבוה של נשירה של סטודנטים חרדים. לדוגמה, 23.9% מהסטודנטים החרדים שהחלו ללמוד בשנת 2015 נשרו בשנה העוקבת, אחוז נשירה הגדול פי שלושה מאחוז הנשירה באוכלוסייה הכללית (8.2%).

מודלים עכשוויים של נשירה מלימודים באוכלוסייה הכללית מונים ארבע קטגוריות של גורמים לנשירה: יחידניים (כמו יכולות אקדמיות ותכונות אישיות), חברתיים (כמו נורמות חברתיות ומבני כוח הקשורים להשכלה הגבוהה), חינוכיים/מוסדיים (כמו רקע לימודי ומאפייני המוסדות האקדמיים), וכלכליים (כמו מעמד חברתי-כלכלי). עם זאת, מחקרים קודמים על נשירה של סטודנטים חרדים התמקדו בגורם החינוכי/מוסדי, ובעיקר בפער שבין תנאי הקבלה הנמוכים הנדרשים מסטודנטים חרדים לבין הרמה הגבוהה הנדרשת בתוכניות האקדמיות, אליהן הסטודנטים מגיעים ללא הכנה נאותה.

שאלות חשובות עדיין דורשות מענה: מה מבחין בין סטודנטים חרדים שנשרו לבין אלו שהתמידו בלימודיהם מבחינת רקע, ניסיון, וכישורים? מה מאפיין את תהליך הנשירה ומהם המחירים הכרוכים בו? במחקר הנוכחי בחנו את גורמי הנשירה המשותפים לארבע הקטגוריות שלעיל, והשוונו בין סטודנטים חרדים שנשרו מהלימודים (להלן: נושרים) לבין לומדים או כאלו שסיימו לא מכבר את לימודיהם (להלן: מתמידים).

בהתבסס על מודלים קודמים, בחנו שני סוגים של נשירה אקדמית: נשירה אנכית (עזיבת מוסד הלימודים לחלוטין) ונשירה הצידה (הארכת תקופת הלימודים באופן משמעותי על ידי מעבר בין תכניות או מוסדות), שניהם עשויים לגבות מחירים של זמן וכסף, הערכה עצמית ומוטיבציה. עם זאת ברי כי גם השלמה חלקית של תואר מעניקה יתרונות של הון חברתי ותרבותי.

בד בבד עם ביצוע המחקר המשמיע את קולם של יחידים, חשוב לתת את הדעת לתאוריה המערכתית-אקולוגית של ברונפנברנר (1978), המשרטטת משוב מעגלי בין היחידים ובין המערכות המקיפות אותם

ברמת המיקרו (כמו משפחה), אקו (כמו קהילה), מקרו (כמו אידיאולוגיות תרבותיות) וכרונו (שינויים לאורך זמן). ממצאי המחקר משקפים את המורכבויות שבמגוון המערכות האקולוגיות המשפיעות על סטודנטים חרדים.

מטרות המחקר

1. אפיון אוכלוסיית הסטודנטים החרדים הנושרים ביחס לסטודנטים החרדים המתמידים.
2. זיהוי גורמים המגבירים ומפחיתים התמדה בלימודים בקרב סטודנטים חרדים.
3. הפקת המלצות למדיניות להגברת ההתמדה של סטודנטים חרדים.

שיטת המחקר

המחקר הנוכחי היה מחקר משולב איכותני-כמותני (מן הסוג השלבי המעניק עדיפות שווה לשתיהן המתודות) וכלל ארבעה שלבים:

1. פיילוט שכלל ראיונות עם חרדים שנשרו מלימודים אקדמיים במהלך שלוש השנים האחרונות.
2. ראיונות איכותניים שהתבססו על מחקר הפיילוט.
3. סקר פיילוט, שנבנה לאור התובנות מהראיונות, והועבר הן לחרדים נושרים והן למתמידים.
4. סקר שהתבסס על מחקר הפיילוט.

הממצאים הכמותיים אפשרו לנו להשוות בין נושרים למתמידים ולבחון את המובהקות הסטטיסטית של הממצאים, בעוד שהממצאים האיכותניים התמקדו בסטודנטים הנושרים ואפשרו הבנה מעמיקה יותר של חוויותיהם. מתווי הראיון והשאלון זמינים בדו"ח המחקר המלא.

הליך המחקר ומאפייני המשתתפים

דגימה והליך המחקר: לצורך בחירת המדגם נעשה שימוש במטריצה של שונות מקסימלית, על מנת לגוון את המדגם ככל הניתן ולכלול בו גברים ונשים, משתתפים מתתי-זרמים חרדיים שונים, בעלי רקע תיכוני עם וללא תעודות בגרות, נושרים נשירה אנכית (מלאה) והצידה (חלקית), וסטודנטים ממגוון תחומי לימוד ומוסדות לימוד אקדמיים. המראיינים היו סטודנטים חרדים לתואר שני שהוכשרו לכך. בחלק הכמותי, נעשה שימוש במדגם מכוון משיבים. גייסנו 23 מפיצים ממוסדות שונים ומתתי-מגזרים חרדיים שונים מרחבי הארץ, כדי ליצור נקודות כניסה מרובות לדגימה ובכך מדגם בעל שונות רבה ככל הניתן. השאלונים הופצו על ידי קישורים לפלטפורמת הסקרים Qualtrics. המשתתפים תוגמלו על זמנם.

משתתפים: שמונה נושרים השתתפו בראיונות הפיילוט. לאחר מכן, 57 נושרים השתתפו בראיונות אישיים וארבעה נושרים נוספים השתתפו בקבוצת מיקוד, על מנת לאפשר טריאנגולציה מתודולוגית. בקרב המראיינים בשלב האיכותני ($n=61$), 71% מהמראיינים היו נשים. 53% מהמראיינים נשרו נשירה

מלאה והשאר נשרו נשירה חלקית. 36% למדו במוסדות חרדיים, 26% למדו במסלול חרדי במוסד כללי, 14% למדו במוסד כללי ו-24% למדו במכינות אקדמיות.

בחלק הכמותי, 30 משתתפים מילאו את שאלון הפיילוט ובהתאם לתגובותיהם נבנתה הגרסה הסופית של השאלון. הנתונים בשלב הכמותי נאספו בשתי פעימות (פעימה ראשונה: 606 נושרים ומתמידים; פעימה שנייה: 248 נושרים בלבד). מיזוג הנתונים הוביל למערך של 854 משיבים. לאחר הסרה של אלו שלא הסכימו, שלא עמדו בקריטריון ההשתתפות ושסיפקו מידע חלקי, המדגם כלל 540 משתתפים, מתוכם 68.5% היו נשים. 35% נושרים, 69% מתוכם נשרו נשירה אנכית.

ניתוח: נתוני הפיילוט האיכותניים נותחו באמצעות ניתוח נרטיבי, במטרה להבין כיצד המשתתפים תפסו ומסגרו את חוויותיהם. לניתוח מערך הראיונות העיקרי נעשה שימוש בניתוח של תיאוריה מעוגנת בשדה, באמצעות תוכנת Atlas-TI©. כך נוצרו 271 קודים, שאורגנו כ-40 קודים מרכזיים וב-231 תתי-קודים.

ניתוחים כמותיים כללו סטטיסטיקה תיאורית והשוואתית של הנושרים והמתמידים, ניתוחי רגרסיה, MANCOVA, וניתוחים סטטיסטיים נוספים לפי הצורך.

חמצאים עיקריים ומשמעותם

רבים מהממצאים הכמותיים הדהדו והורחבו בראיונות האיכותניים, והראיונות חשפו את חוויותיהם האישיות של הסטודנטים בפרטים שהסקר הכמותי לא יכול היה לספק. בהתאם לכך, בפרקים הבאים מוצגים באופן משולב הממצאים האיכותניים והכמותיים:

מה מניע חרדים לפנות להשכלה גבוהה?

מתוך רשימה רחבה של אפשרויות, המשתתפים (נושרים ומתמידים) דיווחו כי בחרו לפנות להשכלה גבוהה בראש ובראשונה מתוך שיקולי פרנסה וכלכלה ($M=4.11$ בסולם ליקרט 1-5) ומשיקולים של מימוש עצמי ($M=3.77$). שיקולי מימוש עצמי היו פחות מרכזיים אצל נושרים, ואצל גברים לעומת נשים. מתמידים נטו יותר מנושרים לבחור בתחום לימודים שעניין אותם ותאם את כישוריהם האישיים. נושרים נטו יותר ממתמידים לבחור את תחום הלימוד בעקבות הפופולאריות שלו, או בעקבות הכוונה משיבה, סמינר או רב. ממצאים אלו הדהדו גם בניתוח שכיחויות הקודים בראיונות האיכותניים, דבר שסיפק טריאנגולציה לממצאים.

באשר לבחירת המוסד ללימודים גבוהים, רוב המשתתפים בשתי הקבוצות ציינו שיקולים דתיים כשיקולים המרכזיים ביותר בבחירת המוסד אליו יפנו.

אילו משתנים קשורים לנשירה?

בעוד שהמחקר היה מחקר בנקודת זמן יחידנית (single-point) ולא יכול להציע הסבר סיבתי לנשירה, השוואה בין נושרים למתמידים העלתה מספר הבדלים משמעותיים בקטגוריות הבאות:

יחידני – שימוש בגרסה הקצרה של מבחן האישיות Big-Five personality test וניתוחי המשך מסוג בונפרוני הצביעו על כך שהמתמידים היו גבוהים יותר בתכונת האישיות 'מוכוונות' (בעל משמעת עצמית, מאורגן, דייקן) לעומת הנושרים. לא נמצאו הבדלים מובהקים בפתיחות או ביציבות רגשית. בנוסף, מוטיבציה פנימית ללמידה הייתה קשורה באופן מובהק לשיעורי נשירה נמוכים.

חברתי – נמצא קשר בין התמדה להשכלה גבוהה של ההורים ($\chi^2(4) = 13.83, p < .01, n=450$). אם לשני ההורים לא היה תואר, המשיבים היו בסבירות גבוהה יותר לנשור. אם לשני ההורים היה תואר, המשיבים היו בסבירות גבוהה יותר להתמיד. כמו כן, מתמידים חוו יותר הזדמנויות ותמיכה משפחתית לעומת נושרים.

חינוכי/מוסדי – משיבים שלמדו בבית ספר תיכון בו הכינו את התלמידים למבחני בגרות היו בסבירות רבה יותר להתמיד בלימודים ($\chi^2(4) = 10.06, p < .05, n=450$).

כלכלי – נמצא קשר מובהק בין תפיסת רווחה כלכלית לבין מצב של נשירה ($\chi^2(4) = 11.85, p < .05, n=453$). משיבים שדיווחו כי רמת החיים הגשמית שלהם הייתה מתחת לממוצע החרדי היו בסבירות גבוהה יותר לדווח על נשירה. בנוסף, מתמידים דיווחו כי קיבלו יותר תמיכה כלכלית מהסובבים אותם לעומת נושרים.

לא נמצא קשר בין מצב משפחתי ומספר ילדים במשפחה לבין שיעורי נשירה.

מה מאפיין את החוויה של סטודנטים חרדים בהשכלה הגבוהה?

הן מתמידים והן נושרים דיווחו על מגוון קשיים בלימודיהם. העיקרי שביניהם היה קשור באתגרי החיים ($M=3.2, sd=0.99$), ולאחר מכן אתגרים מוסדיים ($M=2.2, sd=0.73$), ואתגרים רוחניים ($M=2.2, sd=1.21$). ממצאים אלו תאמו לשכיחויות הקודים האיכותניים. הקודים כללו 24 קטגוריות של אתגרים, מתוכם שלושת הנפוצים ביותר היו עומס יתר עקב מטלות, חוויה של קונפליקט דתי-אקדמי וחוסר בתמיכה מוסדית. כל אחד מהשלושה דווח על ידי יותר מ-60% מהמשתתפים.

בקרב הנושרים, ניתוח איכותני הצביע על הבנייה מחדש של חוויותיהם כמעברות תחושת זכאות לצד קורבנות וחוסר משמעות. סטודנטים אלו חשו לעיתים תכופות כאילו הופר חוזה לא כתוב בינם לבין המדינה. בשעה שהם שמעו לקריאה מצד המדינה והרוב החילוני ללמוד לתואר, המוסדות לא התאימו עצמם באופן מלא לצרכים, למגבלות וליכולות של הסטודנטים החרדים. הדבר הוביל לתסכול מתמשך ולאמירות ברוח "אם אתם רוצים בנו כל כך, למה אתם לא עוזרים לנו להצליח?". בד בבד, התפיסה העצמית הזו החלישה את המוטיבציה של הסטודנטים להצליח בלימודיהם.

גורמים מזרזים בעיני המשתתפים לנשירה מלימודי התואר

אחת השאלות בשאלון הייתה מה היו הסיבות לעזיבתם את הלימודים. שלושת ההסברים השכיחים ביותר היו נטל כלכלי (16.2%), אי-התאמה ללימודים אקדמיים (14.8%) ואילוצים אישיים (14.8%).

תמונה מורכבת יותר עלתה מניתוח הנרטיבים בראיונות, בהם חזרה תימה של חוסר התאמה בין הציפיות למציאות, בתחושה שהחרדים פותו להצטרף לתוכניות האקדמיות בהבטחות "תואר קל" או "הכנסה קלה" (דרך מלגות). לעיתים קרובות, סטודנטים צלחו את השנה של המכינה, שהיוותה סוג של "מלכודת דבש", רק על מנת לגלות שהלימודים האקדמיים הינם הרבה יותר קשים ורצופי אתגרים מצטברים. במקרים רבים הדבר הוביל למדרון חלקלק של כישלון בקורסים וייאוש, שהסתיים בעזיבה. התבנית הזו אוששה על ידי הנתונים הכמותיים לפיהם 37.5% מכלל המשתתפים דיווחו על חוויה של "הטעיה", בעיקר לגבי כמות שעות הלימוד הנדרשות, המחירים הכרוכים בלימודים והקריטריונים לקבלת מלגה. השאלונים הראו כי 49.2% מהנושאים נאבקו למשך זמן מסוים, והשלימו מעל 20% מהתואר טרם העזיבה. חרף מאמצים אלו, לפי דיווחי המשיבים, המוסדות יצרו קשר רק עם 35.6% מהנושאים, אף על-פי ש-57.2% מהם היו מעוניינים שיעשו כן.

מהן ההשלכות של השלמת תואר ושל נשירה?

תשובות המתמידים לשאלון העלו תמונה מעורבת בדבר תועלת מהלימודים לצד ציפיות שלא מומשו: 39.5% בסופו של דבר לא עבדו בתחום בו למדו, 72.8% לא התקדמו לתפקיד בכיר יותר ו-70% דיווחו כי משכורתם לא עלתה בעקבות הלימודים. למרות זאת, 64.3% הרגישו יותר מוערכים במקום עבודתם ו-77.3% לא התחרטו על הבחירה בלימוד לתואר אקדמי.

המאזן בין התועלת להפסד היה עגום יותר בקרב הנושאים. הראיונות חושפים מוטיב מרכזי ובלוט של פגיעה אישית, המקושרת למחירים לא מדוברים הכרוכים בנשירה. הראשון שבהם הוא הנמכה משמעותית בערך העצמי בקרב רבים מן הנושאים. חלק מהסטודנטיות שנחשבו "הכי טובות והכי מבריקות" בעולם החרדי גילו שהן לא יכלו לנהל לימודים אקדמיים כפי שהן ציפו, ונדהמו לגלות שהן נכשלות. בקרב הגברים, הפגיעה בערך העצמי הייתה אף יותר הרסנית, בהשוואה לעלויות של הישיבה (שלרוב נשארו שם). גברים דיווחו כי חשו "מושפלים וחסרי ערך" (לדוגמה: "הערך העצמי שלי צלל, הביטחון שלי... העובדה שאשתי, הילדים שלי, ראו שאני נושר..."; "היו כל כך הרבה כישלונות. אחד אחרי השני. כמה כישלונות בן אדם יכול לחוות?").

ניתוח שכיחות קודים העלה כי 50% מהמראיינים חוו קשיים נפשיים משמעותיים, כולל דיכאון, איבוד ערך עצמי, חרדה וירידה בתחושה של שייכות לקהילה. הפגיעה בערך העצמי השתקפה גם בדרך בה המשתתפים העריכו מחדש את הקהילה שלהם.

מסקנות והמלצות

בהסתמך על ממצאינו (ראו הדו"ח המלא), זיהינו שני גורמים שמתואמים באופן חיובי עם ההתמדה של הסטודנטים החרדים בלימודיהם:

1. **הון חברתי, חינוכי ותרבותי:** הורים אקדמאים, רקע של לימודי ליבה, מצב סוציו-אקונומי גבוה ומוטיבציה אקדמית גבוהה, כמאפיינים המשקפים הון חברתי וחינוכי גבוה, ממקמים את הסטודנט החרדי בסיכון נמוך לנשירה.

2. **עמדה חיובית כלפי קשר בונה בין העולמות:** עמדה גמישה שתומכת בשילוב של האקדמיה והחיים החרדיים מהווה גורם תומך בהתמדה, כמו גם מוטיבציה אקדמית גבוהה וחוויות חיוביות במוסדות האקדמיים.

מאחר ששינוי של גורמים חברתיים ותרבותיים עלול להמשך שנים רבות, על קובעי מדיניות להיות מודעים לתפקידה של החוויה האקדמית של סטודנטים חרדים ולנסות לשפר חוויה זו, בין היתר על ידי סיוע אקדמי הולם, מותאם לפערי הידע שלהם ולכישוריהם, כמו גם על ידי תמיכה כספית ורגשית. במוסדות כלליים, חשוב במיוחד להקים תכניות מוסדיות לשילוב של הסטודנטים החרדים, וכן להעסיק רכז חרדי שיתמחה בצרכים האקדמיים והדתיים המיוחדים של הסטודנטים החרדים.

רוב הסטודנטים החרדים הם דור ראשון להשכלה גבוהה. בדומה לעולים חדשים, הם נחשפים לא רק לידע חדש, אלא גם לרעיונות ולתבניות מחשבה חדשים וזרים. לכן, ההצלחה של הסטודנטים החרדים תלויה ביכולת של המוסדות האקדמיים ללמד אותם שפה חדשה ולא לצפות מהם לבקאות מיידי. חסמים כלכליים ניתן להפחית באמצעות מלגות גדולות יותר, שיינתנו בין היתר באמצעות תכניות שכוללות מחויבות חברתית. אנו ממליצות גם על פתיחה של מסלולים חדשים שיציעו לסטודנטים החרדים אפשרויות רחבות יותר למימוש עצמי. בפרט, המשיבים במחקרנו ציינו שאיפה לפתיחת תוכניות לחרדים בתחומי הרפואה והאומנות.

בנוסף לכך, אנו ממליצות לקובעי המדיניות להבנות מחדש את המטרות הלאומיות לשילוב הסטודנטים החרדים בהשכלה הגבוהה, ולעבור מ"שילוב מקסימלי" ל"שילוב אופטימלי". במקום להעריך הצלחה במונחים של מספר הסטודנטים בכל שנה, על מדדי ההצלחה לקחת בחשבון את שיעורי התמדה, את שיעורי התארים המוענקים, את העלייה בתעסוקה ובשכר ובעיקר את רווחת הסטודנטים. התייחסות לשיעורי ההתמדה במודלים של אי-שוויון חברתי תשקף מעבר ממדיניות השמה בדגש על הנגשת ההשכלה הגבוהה, למדיניות שמטרתה לצמצם אי-שוויון מצטבר. התייחסות לרווחה כגורם מפתח תשקף מעבר נוסף ממודל כלכלי למודל רווחה סובייקטיבי.